

A nagymamám, apám és a fikusz

Talán Eszter

Adja az Úristen, hogy annyit tudj, amennyit én nem tudok, szokta mondogatni Bábuska. Kissé sértődötten, ám egyszeresmind büszkén is ismételtette a mondatot. Unokája, Marek, az apám, szokatlanul sokat olvasott. Kilencéves korára már könyvek százain rágta át magát, és – így képzelte – egészen egyszerű, elemi kérdéseket tett föl a felnőtteknek. Bábuska többnyire nem tudott rájuk válaszolni. Szókratész mondását, hogy *Tudom, hogy semmit sem tudok*, szintén nem ismerte. Talán vigasztalni akarta magát a mondatával, vagy rendreutasítani tudálékos unokáját; mindenesetre Bábuska ragaszkodott a mottójához, amely valami antik aforizmára emlékeztetően hangzott: Adja az Úristen, hogy annyit tudj, amennyit én nem tudok.

Ezen a mondáson kívül a dédnagyanyám, apám bábuskája után mindössze két dolog maradt: egy fénykép és egy történet.

Amikor 1941-ben a család elmenekült Kijevből a német hadsereg elől, nagyapámat, Szemjont pedig a frontra vezényelték, Bábuska egyedül maradt otthon, az Engelsstraßében, amely meredeken lejtett a pompás bulvár, a Krescsatik felé.

Bábuskát nem vitték magukkal. Alig tudott már mozogni; azon az egész háborús nyáron egyszer sem volt képes lemenni a lépcsőn az utcára. Szóba sem jött, hogy magukkal vigyék, nem bírta volna ki az utat.

Az evakuálás dácsa-kirándulásra emlékeztetett, és Bábuskát arra gondolva hagyták magára, hogy a nyár elmúltával valamennyien újra találkoznak. A július megkövetelte a helyváltoztatást, és az utcákon nyüzsgő embereknel egytől egyik kofferek és batyuk voltak, mint minden nyáron, s egyedül a természetellenes sietség, meg hogy egyszerre olyan rengetegen vannak, árulta el, hogy ami történik, annak a megfelelő évszak és a magukkal cipelt szokásos holmik ellenére semmi, de semmi köze holmi dácsa-kiránduláshoz.

Azt hiszem, Eszternek hívták, mondta apám. Igen, talán Eszter volt. Két nagyanyám volt, és az egyiket Eszternek hívták; úgy van.

Hogyhogy talán?! kérdeztem megütözve és dühösen. Nem tudod, hogy hívták?

Soha nem szólítottam a nevén, válaszolta apám. Bábuskának hívtam, a szüleim pedig azt mondták, anya.

Talán Eszter Kijevben maradt. Nehezen mozgott a hirtelen kiürült lakásban; enni a szomszédok hoztak neki. Úgy gondoltuk, folytatta apám, hogy hamarosan visszajövünk, de csak hét év múlva jöttünk vissza.

Eleinte semmi lényeges változást nem lehetett észlelni a városban. Egyszerűen bevonultak a németek. Amikor Bábuskát is elérte a *Minden kijevi zsidó köteles pontban reggel 8 órakor megjelenni* stb. felhívás, azonnal késülni kezdett. A szomszédok igyekeztek lebeszélni. Ne menjen! Hiszen alig tud járni!

Az ellenőrzés mindenre kiterjedt. A házmesterek a lakónyilvántartó ívek alapján átfésülték a címeiket. Hogy, oroszul: mindenki, németül: az összes érintett eleget tegyen a felhívásnak, átkutatták az iskolákat, a kórházakat, az árvaházakat és az idősothonokat. Német és ukrán őrzérek ellenőrizték a felszólítottak megjelenését. A 11-es számú házban azonban a házmester hajlandó volt elmulasztani, hogy bejelentse ezt az öregasszonyt, kész volt figyelmen kívül hagyni őt; nem azért, hogy megmentsen a haláltól, nem, a halálra akkor egyáltalán nem gondoltak, pontosabban nem gondolkodtak a halálra, nem gondolták valóban *végig* a dolgokat, csak lemaradva támolyogtak az események nyomában. Gondolja csak meg: miért kéne egy elaggott asszonynak felkerekednie, még ha egyenesen az ígéret földjére vezetne is az út, ha egyszer járni is alig tud, gyözködték a szomszédok. Bábuska hajthatatlan volt.

Néhány napja lángolt a belváros. Egyre-másra ismétlődtek a várost folyamatosan rettegésben tartó robbanások. Fatális rendszerességgel újabb és újabb házak repültek a levegőbe. Először a megszállók központi közigazgatási

épülete a bennük nyüzsgő emberekkel, majd vetítés közben egy mozi, továbbá egy katonaklub és egy lőszerraktár. Ez így ment a végtelenségig. A házakba aknákat telepített, majd távirányítással felrobbantotta őket a visszavonuló szovjet hadsereg. Mindössze néhány nap telt el, és a Krescsatik romokban hevert. Az egész városközpontban magasra csaptak a lángok. A németeken, akik kezdetben szinte békésen kvártélyozták be magukat a városba, először tanácsalanság, azután pánik lett úrrá, majd őrjöngésbe kergette őket a partizánháborúnak ez az akkoriban még merőben új fajtája. Látszat szerint mindennek logikus következménye volt a mindenkire illetve az összes érintetthez intézett felhívás, bosszúállás az állítólagos bűnösökön, mintha nem tartották volna őket kezdettől fogva bűnösnek és nem ítélték volna el réges-rég; mintha a felhívás spontán született volna, akárha mindaz, ami történik, nem egy rég kidolgozott akcióterv megvalósítása volna. Ám erről, éppúgy, mint arról, hogy mi történik a városban, kevesebb, mint fél kilométerre a házától, Talán Eszter a jelek szerint mit sem tudott.

Még az Engelsstraße és a Meringovszkaja sarkán található pékség is, amint azt Bábuska a szomszédoktól hallotta, folyamatosan nyitva tartott. Csak három lépcsővel lejjebb Bábuskáék lakásánál. Nem hallotta a robbanásokat? Nem érezte az égésszagot? Nem látta a tüzet?

Ha mindenki, hát mindenki, mondta magában. Mintha becsületbeli ügy lett volna. Lement tehát. Közel s távolban semmi mozgás. Hogy pontosan hogyan ment le az utcára, azt elhallgatja előlünk a történelem. Illetve nem egészen. Nyilván a szomszédok segítettek neki, hogyan másként? Odalent a kereszteződésnél kanyarogtak az utcák, a távolban körívré görbültek, és az ember érezte, hogy még mindig forog a föld.

Ebben a pillanatban az őrzéren kívül senkit nem lehetett látni az utcán. Talán mindenki elment már. Két lenszőke, snájdig, már-már elegáns férfi járkált kényelmesen, ám kötelességtudóan is fel-alá a kereszteződésnél. Ide-oda. Világos volt és minden sivár, mint egy álomban. Eszter odament hozzájuk és látta: német őrzéret.

Senki nem tartotta számon, s nem is számította ki, hány ukrán rendőr cirkált Kijev utcáin az akció első napján, hogy ellenőrizze, valóban mindenki megjelent-e a felhívásra. A történészek sem tudják pontosan. Mindenesetre sok ukrán járőrözött, de Bábuska vélhetőleg, sőt egészen bizonyosan szívesebben fordult a németekhez, mint az ukránokhoz, akikben nem bízott. De vajon volt más választása?

Odament hozzájuk, de vajon mennyi ideig tartott ez az odamenés? E tekintetben hagyatkozzék mindenki a saját lélegzésére.

Odamenése epikai történésé nőtte ki magát; nemcsak, mert Talán Eszter úgy mozgott, akár Zénón apóriájában a teknősbéka, megfontolt léptekkel – lassan, de biztosan –; olyan lassú volt, hogy senki a világon nem érthette utol, és minél lassabban ment, annál reménytelenebb volt utolérni, feltartóztatni; arról, hogy bárki is megelőzze, már nem is beszélve. Még a gyorslábú Akhileusz sem lett volna képes rá.

Ment néhány métert lefelé az Engelsstraßén, amelynek korábban Lutheranszkaja volt a neve, és most ismét úgy hívják, igen, Luther Mártonról nevezték el; egy utca, amelyet a legszebb fák szegélyeztek, ahol száz évvel ezelőtt német kereskedők telepedtek le, és ahol már a 18. században két német templomot építettek, az egyiket egészen fönt, az utca elején, másikat a Bankovaja sarkán; az egyik ezek közül közvetlenül az első iskolám mögött volt. Bábuska odamenése után negyven évvel nap mint nap elhaladtam ezek előtt a német templomok előtt.

Először Luteranszkájának hívták, azután Engelsstraßenak – Engels utcájának vagy az angyalok utcájának. Akik nem tudták, melyik birodalomban van ez az utca, azt gondolhatták, hogy valóban az angyalokról kapta a nevét. Illet

is ehhez az utcához, amely olyan képtelenül meredek volt, olyan erősen lejtett, hogy valósággal szárnyakat adott a lefelé menőknek. Én szovjet gyerek voltam, ismertem Friedrich Engels-et, és visszafogtam a lépteimet.

Talán Eszter elszántan botorkáló lépkedésében egy nyelvi tévedés nyilvánulhatott meg. Az öreg kijevi zsidók szemében a jiddis még mindig anyanyelvüknek számított, függetlenül attól, hogy vallásosak voltak-e és ápolták-e a hagyományokat, vagy fejest ugrottak a gyerekeik után a napsugaras szovjet jövőbe. Sok öreg zsidó büszke volt a némettudására, s amikor bejöttek a németek, meglehet, azt gondolták, hogy mindannak ellenére, amit a németekről mesélnek, ami átjárja a levegőt, és amit bajos volna egyszerűen hazugságnak minősíteni, hogy tehát mindennek dacára ők, éppenséggel ők a megszálló csapatok legközelebbi rokonai, s azoknak a különleges jogait élvezik, akik számára a szó mindennél fontosabb. A Lengyelországból, valamint az Ukrajna már megszállt részéből terjedő és Kijevet elérő szóbeszédnek és híreknek pedig egyszerűen nem adtak hitelt.

Az öregek emlékezetében – és nemcsak az övékben – élt még az 1918-as év emléke, amikor a katonai zűrzavar és a hatalmi körhinta folytonos forgása közepette bevonultak Kijevbe a németek, viszonylagos rendet teremtve a városban. S most is úgy tűnt, bizonyos rend köszöntött be a németek bevonulása nyomán. Ezek az egzakt utasítások: Valamennyi Kijev városában és annak környékén lakó zsidó köteles hétfőn, szeptember 29-én, reggel 8 órakor megjelenni a Melnikova és a Dokhturovszka utca sarkán (a temetőnél). Egyértelmű, világos és érthető: Valamennyi, 8 óra és a pontos cím. És sem a temető mint helyszín, sem az orosz plakátokon olvasható pejoratív *жид* szó nem nyugtalanította a felhívás címzettjeit. Lehetséges, hogy ez a lengyel és a nyugat-ukrán nyelv hatásának volt tulajdonítható, ezekben a nyelvekben ugyanis nincs más szó a zsidókra, csak ez a bizonyos, oroszul olyannyira sértő *жид*. Állt még a plakátokon valami az agyonlövésről is. Ellenszegülés esetén – agyonlövés. Tehát csak, ha valaki nem tartja be a szabályokat.

Miközben Bábuska ment, csaták kezdődhetnek volna, és Homérosz neki-foghatott volna felsorolni a hajókat.

Az anyámtól legkorábban hallott történetek egyike, amelyet azután, ki tudja miért, újra meg újra elmesélt, akárha valamilyen erős tanító hatás forrásai lennének ezek az ismétlések, Akhilleusz és Akhilleusz sarkának a története volt. Amikor az anyja megfürdette a halhatatlanság folyójában, és a sarkánál fogva tartotta, mesélte anyám kedveskedő hangon, mintha már vége volna a történetnek; a sarkánál fogva tartotta, mondta; nem tudom már, a bal vagy a jobb sarkát fogta-e – de lehet, hogy ezt anyám egyáltalán nem említette, és csak én foglalkozom azzal, hogy a bal volt-e vagy a jobb, miközben ennek a legcsekélyebb jelentősége sincs.

Hideg volt a folyó, a csecsemő nem bömbölt, mindez az árnyak birodalmában történt, és mindenki hasonlatos volt az árnyakhoz, még a pufók csecsemő is olyan volt, mintha papírból vágták volna ki. Az anyja megfürdette a folyóban, mesélte anyám, hogy Akhilleusz halhatatlan legyen, a sarkáról azonban megfélemedezett. Emlékszem, hogy ennél a résznél minden alkalommal úgy elfogott a rettegés, hogy a sarkamba csusszant a lelkem, ahogy azt oroszul mondják, amikor valakire rátör a félsz; talán biztonságosabbnak érzi a lélek, ha visszahúzódik az ember sarkába és a veszély elmúltáig ott marad. Ilyenkor moccanni sem tudtam, még lélegezni is alig; tudtam, hogy a sarok, amelyet Akhilleusz édesanyja markol, valami elháríthatatlant, valami végzet-szerűt testesít meg. A gonosz varázslóra gondoltam Кощей Бессмертний-nek, a halhatatlan Kosejnek a meséjéből, aki halandó volt ugyan, de halála a tű hegyében kuksolt, a tű a tojásban, a tojás a kacsában, a kacska a tölgyfán fészkelte, a tölgy egy szigeten állt, amelyről senki az égvilágon nem tudta, hol van. Itt pedig – egy csupasz sarok! Láttam anyám árnyékát a falon; olyan volt, mint a terrakotta-amforák az alakok; Akhilleusz anyjára gondoltam, a fekete Styxre és az árnyak borongós-sötét birodalmára, majd a mi széles folyónkra, amelyen nap mint nap átkeltem iskolába menet, a mi árnyékbirodalmunkra, azután ismét anyámra, aki elképzelhetetlenül hosszan mesélte a gyorslábú Akhilleusz történetét, bőszeges epikus kiterőkkel; mesélt Trójáról, a hő és Patroklosz barátságáról és Akhilleusz haragjáról. Többször is nagy átéléssel mondta ki a harag szót, és haragosan mesélte tovább, hogyan halt meg Akhilleusz a Patroklosz iránti barátsága miatt, egy pontosan a sarkába fúródott nyílától, amelyet Párizs lőtt ki és Apollón irányított. Nem értettem, miért irányította Apollón, a múzsák pártfogója és védelmezője épp arra a helyre ezt a nyilat, ahová az én félelem-megszállta lelkem is húzódtott.

Így lett Akhilleusz története a saját védtelenségemé, saját sebezhető pontommá, mivel anyám megfürdett ebben a történetben, akárha a halhatatlanság folyójában, mintha ezen a módon a halhatatlanság védelmében részesíthetett volna, ámde megfélemedezett a sarkáról, ahol a lelkem félelmetől és valamely baljós sorsfordulat sejtelmétől gyötörve összegömbölyödött, s én megértettem, hogy okvetlenül és bizonyosan van mindenkinek sebezhető pontja: a sarka, a lelke, a halál – voltaképpen a halhatatlanság egyetlen bizonyítéka.

Tulajdonképpen azon múlt minden, van-e szállítóeszköz. Aki csak tehetette, menekült Kijevből. Amikor Szemjon kiadta az ukázt, hogy a család tíz percen belül legyen odalent a várakozó teherautónál, a fikusz már ott volt a platón. A szomszéd, összezavarodva a kaotikus állapotoktól, odaállította a növényt, hogy azt is evakuálják. A platón elfészkelődött már két család, zsákokkal, bőröndökkel, batyukkal, és ott volt a fikusz mint az otthonosság, a családi tűzhely szimbóluma. Újabb családnak már nem volt hely. Szemjon egy nekihuzakodással lerakta a fikuszt, és széjjeltolta a koffereket, hogy helyet csináljon a feleségének és a két fiának. Így maradt ott a fikusz a meredek Luteranszkaja ulica sarkán.

Magam előtt látom ennek a fikusznak a leveleit, amelyek, 1941-ben a világtörténelmi események ritmusára bólogatnak. Ennek a fikusznak köszönhetem az életemet; közvetve. Apám közvetlenül neki.

Olvasom, amit apám az evakuálásról írt. Minden stimmel, csak a fikusz hiányzik, amelyről korábban mesélt. Minden rendben van és a maga helyén: egy összezavarodott, rövidlátó fiú (leendő papám), elszánt apja új egyenruhában, a teherkocsi, a bőröndök, a batyuk, a zűrzavar, a kapkodás! Minden megvan. Egyedül a dézsában álló fikusz hiányzik. Amint konstatalem ezt a veszteséget, a talajt is elveszítem a lábam alól. Odavan a fő fogódzó és a biztos pont a történetemhez.

Közben pedig világosan látom magam előtt a fikuszt: magányosan és elhagyatottan apám szülői háza előtt. Levelei a bemaszírozó Wehrmacht döngő lépteinek ütemére reszketnek. Amikor hallani vélem ezt a trappolást, amelyhez Sosztakovicsot lehetne fütyülni, megértem, hogy apám csak azért maradt életben, mert lerakták a fikuszt a teherautóról. Mi sem természetesebb, mint hogy le kellett venni a fikuszt a platóról; abszurd lett volna, ha a fiú helyett a fikuszt evakuálják. Az akkori események logikája szerint azonban ez is számíthatott volna normálisnak. A pusztá feltevés, hogy ez a kisfiú az események véletlen (esetleg egyenesen fiktív) láncolata folytán – képzeljék csak el – Kijevben rekedhetett volna, megkérdőjelezi a létezésemet, megfoszt a történet lehetőségétől. Csak egyetlen lapot veszít el az ember, és máris lehetetlen tovább játszania.

A fiúnak a városban maradt hitsorsosait, ámbár, a *bitsorsos* semleges fogalom; mondjunk zsidókat, az egyszerűbb, egyszerűbb abban az értelemben, hogy jobban megértik, mintha bizony lehetséges volna jobban megérteni, ámde sajnos vagy fatális módon valóban érthetőbb, post factum természetesen, csakis post factum, ha tudjuk, mi történt utána, mindazonáltal azt, ami történt, ez mégsem igazolja; tehát a városban maradtakat Babij Jarba terelték össze, vagy ahogyan anyám írta, BJ-be, mintha mindenki tudná, mit jelent ez a BJ, és mintha anyám valóban nem volna képes (s én úgy gondolom, valóban nem képes) teljes nevén nevezni ezt a helyet. S ott agyonlőtték őket. De ezt nyilván tudják. Kijev ugyanolyan messze van innen¹, mint Párizs.

S most már tudom, miért van szükségem a fikuszomra.

Papa, megfélemedeztél a fikuszról.

Fikuszról?? Semmiféle fikuszra nem emlékszem. Bőröndök, batyuk, zsákok, ládák. De fikusz?!

De papa, hiszen meséltél nekem a fikuszról, ami már fönt volt a teherautón, de lerakták.

Miféle fikusz? Nem emlékszem. Lehet, hogy elfelejtettem.

Fixálva voltam a fikuszra, fikusszáva voltam. Elképzelni sem tudtam, mi történhetett apámmal, hogy képes volt ilyesmit elfelejteni.

A fikuszt én, ha nem is a világtörténelem, de legalábbis a családtörténetünk főszereplőjének látom. Az én változatomban a fikusz mentette meg apám életét. Ám ha még maga az apám sem képes visszaemlékezni a fikuszra, akkor talán valóban nem létezett. Meglehet, hogy amikor hallottam apámtól az evakuálás történetét, a bennem megformálódó képben kitöltöttem a hiányzó részletekkel az utcakép hiátusait.

Létezett az a fikusz vagy pusztán fikció? A fikusból született meg a fikció – avagy fordítva? Talán soha nem fogom megtudni, létezett-e egyáltalán a fikusz, amely megmentette apám életét.

Fölvívom apámat; vigasztal.

Még ha nem létezett is a fikusz, az ilyen kisiklások nem ritkán többet mondanak, mint a részletek akkurátusan vezetett könyvelése. Olykor éppen a csi-petnyi hozzáköltés az, ami valóságává teszi az emlékezést.

Így irodalmi tárgyként az én fiktív fikuszomat is rehabilitálta az élet.

Egy hét sem telt bele, amikor apám azzal jött oda hozzám: Azt hiszem, emlékszem egy fikuszra. Talán. Vagy ezt a fikuszt most tőled vettem?

Ha a nagyapám nem vette volna le ezt a kétes státuszú fikuszt a platóról, nem jutott volna hely a teherautó Noé-bárkáján a kilencéves fiúnak, aki később az apám lett; ha nem került volna föl a túlélők listájára, én nem léteznék. Minthogy fikusz nem volt, mi azonban létezzünk, ez annyit jelent, hogy mégis volt, vagy legalábbis mindenképp lennie kellett fikusznak, mert ha nem lett volna, mi sem lehetnénk, nem menekülhettünk volna meg; azt mondom, *mi*, s ezen az apámat értem, mert ha nem mentették volna meg apámat, miképpen emlékezhetett volna akkor a fikuszra, és hogyan felejthette előzőleg el? Kiderült tehát (vagy kiderülhet), hogy életünket egy fikciónak köszönhetjük.

Cherr Offizehr, kezdte Bábuska a félreismerhetetlen akcentusával, ám abban a meggyőződésben, hogy németül beszél, Zeyn Zi so fayn, sagen Sie mir, was soll ick denn machen? Ikh hob di plaktnn gezen mit instruktziez far yidn, aber ich kann nicht so gut laufen, ikh kann [nit] loyfn azoy schnell².

Ott helyben agyonlőtték, hanyag rutinnal, anélkül, hogy félbeszakították volna a beszélgetésüket, egészen feléje sem fordulva, csak mintegy mellékesen. Vagy nem; mégsem. Talán megkérdezte: Seien Sie so nett, Cherr Offizehr, Sagen Sie bitte, wie kommt man nach Babij Jar?³ Szó se róla, ez valóban felér a zaklatással. Ki az ördög szeret ostoba kérdésekre válaszolni?

Ahogy Isten, úgy figyelem a jelenetet a szemközti ház ablakából. Talán így írják a regényeket. Vagy éppen a meséket. Odafont ülök, és mindent látok! Olykor összeszedem a bátorságomat, közelebb megyek, és odaállok a tiszt háta mögé, hogy kihallgassam a beszélgetést. Miért állnak háttal nekem? Megkerülöm őket, de így is csak a hátukat látom. Bármennyire igyekszem megpillantani az arcukat, belenézni az arcukba – Bábuskáéba és a tisztébe –, hogy megnézzem őket magamnak, bárhogyan nyújtózkodom, és bármennyire megfeszítem emlékezetem, fantáziám és intuícióm valamennyi izmát – kudarc. Nem látom az arcokat. Nem értem, a történések pedig hallgatnak.

Honnan ismerem ilyen részletesen ezt a történetet? Hol szedtem fel? Ki sugdos a fülünkbe történeteket, amelyekre nincs tanú, és mivégre? Fontos,

hogy ez az öreg néni apám bábuskája? És mi van akkor, ha soha nem ő volt a kedvenc nagymamája?

Ennek a történetnek azonban vannak tanúi. A család 1948-ban – dácskirándulás-szerű evakuálásuk után hét évvel, miután megjárták Rosztovot, Ashabadot és több évet töltöttek Barnaulban, az Altáj-hegységben – visszatért Kijevbe. Az engelsstraße-i ház, miként az egész városnegyed, romokban állt. A házból mindössze egy doboz, egy váz maradt meg. Az ötödik emeleti erkélyen volt egy ágy, de nem vezetett oda semmilyen út. A ház teljes belsejét a lépcsővel együtt lerombolta a háború. Egy 1941. novemberében készült német légifelvételen látható ez az ágy, amelyen apám kilencévesen az első háborús nyáron még napozott.

A regényekben az áldozatok és hőhéraik gyakran levegőtlen, nyomasztó terekben találkoznak, mintha az egész emberiségből csak ők volnának a világon, s arra volnának ítélve, hogy eljuttassák a rájuk osztott szerepeket. Amikor Talán Eszter magányosan versenyt futott az idővel, történetünkben se szeri, se száma a tanúknak: járókelők, a házban három lépcsőfokkal lejjebb működő pékség eladója, a szomszédok e sűrűn lakott utca ablakainak függönye mögött: a hosszú, vánszorgó menekültoszlopok, a gyilkosságok és mészárlások s a háborús- illetve a békeidők egyéb tömegjeleneit nyersanyagát adó, sehol nem említett, arctalan és névtelen tömeg. Ők az utolsó elbeszélők. Hová lettek ők valamennyien?

Nagyapám, Szemjon, sokáig kutatott olyan szemtanú után, aki tud valamit Bábuskáról. Végül a már nem létező ház házmestere volt, aki mindent elmesélt neki. Az az érzésem, hogy ezen az 1941. szeptember 29-ei napon állt valaki az ablaknál. Talán.

TATÁR SÁNDOR FORDÍTÁSA

¹ Ez az „innen” minden bizonnyal a felolvasás helyszínére, Klagenfurtra utal. [A ford.]

² Porosz tájszólású némettel kevert jiddis. Magyarul: Tiszt úr [...], legyen kedves, mondja meg nekem, mit csináljak? Láttam a plakátokat a zsidóknak szóló utasításokkal, de nem tudok olyan jól menni, [nem] tudok olyan gyorsan menni. [A ford.]

³ Legyen olyan kedves, tiszt úr, mondja meg nekem, hogy lehet eljutni Babij Jarba? (német, részben jiddis akcentussal) [A ford.]

STANO MASAR: NEW WAYS, SPACE INSTALLATION, COSMOS FACTORY, BRATISLAVA, 2000